

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ ՀԱՍԼԵՏԻ

ԼԵՌ ԿԱՄՄԱՐԻ ՕՐԱԳՐԱՅԻՆ ԱՐՁԱԿԸ

**Ժ. 01. 02 - «Նորագույն շրջանի հայ գրականություն» մասնագիտությամբ
բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՍՈՒՐԵՆ ՄԵՐՅՈՐՄՅԻ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՍԱՄՎԵԼ ՊԱՐԳԵՎԻ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱՐՔՄԵՆԻԿ ՀՐԱՅՐԻ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ

Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի պետական համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. մարտի 18-ին՝ ժամը 12:30-ին, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի Հայ և արտասահմանյան գրականության 003 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ Երևան, Գրիգոր Լուսավորիչ 15, 0015:

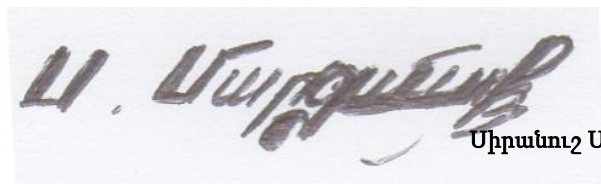
Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գրադարանում:

Մեղմագիրն առաքված է 2016 թ. փետրվարի 17-ին:

Մասնագիտական խորհրդի

գիտական քարտուղար՝

բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Սիքանուշ Սարգսյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ատենախոսության նյութը 20-րդ դարի հայ նշանավոր երգիծաբան Լեո Կամսարի /1888-1965/ օրագրային արձակի հանգամանակից քննությունն է:

Այս աշխատանքում գրողի օրագրային ժողովածուները առաջին անգամ դարձել են հատուկ ուսումնասիրության նյութ: Փորձ է արվել հեղինակի օրագրերը քննել համակարգված ձևով: Արդի գրականագիտության պահանջներին համապատասխան՝ ատենախոսության էջերում Լեո Կամսարի օրագրերը ենթարկվում են ուսումնասիրության մի քանի ասպեկտով:

Նախկինում լույս տեսած գրականագիտական ուսումնասիրությունների քննությամբ /առկա են միայն ֆելիետոնների վերաբերյալ ուսումնասիրություններ/, հիմք ընդունելով դրանք՝ ատենախոսության մեջ Լեո Կամսարի օրագրերի հետ կապված հարցերին տրվել են հնարավոր հստակ պատասխաններ: Առաջ են քաշվել գրողի օրագրերին բնորոշ առանձնահատկություններին վերաբերող հարցեր, համադրվել են ժամանակը և պատմական իրականությունը, գրողի կողմից այդ ամենի գեղարվեստական մեկնաբանությունը:

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչո՞վ է պայմանավորված Լեո Կամսարի օրագրերի այսքան մեծ, լայն ծավալով ուսումնասիրության կարևորությունը: Գրողի արժեքավոր մտքերը, փաստորեն, դուրս են մնացել ուսումնասիրության ոլորտից՝ ժամանակին հայտնի պատճառներով: Մյուս կողմից՝ Լեո Կամսարի մտքերն այսօր հնչում են արդիական ու պահանջված են՝ պայմանավորված այս կամ այն դրության արտահայտությամբ: Ուստի այս աշխատանքի և թեմայի ընտրությունը ամենևին էլ պատահական չէր. չէ՞ որ, ի վերջո, ժամանակն է պարզում՝ իսկական, թե՞ կեղծ են արժեքները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սույն ատենախոսության ուսումնասիրության առարկան է Լեո Կամսարի օրագրային արձակը:

Ատենախոսության նպատակն է հնարավորինս համակողմանիորեն ուսումնասիրել Լեո Կամսարի օրագրերը, բացահայտել դրանց առանձնահատկությունները, գրողի բերած նորույթը օրագրային ժանրում:

Առաջադրված են հետևյալ խնդիրները. Լեո Կամսարի օրագրերը ուսումնասիրելիս զուգահեռներ անցկացնել իրականության և դրա վերաբերյալ գրողի արտահայտած մտքերի միջև, ցույց տալ հեղինակի օրագրային արձակի առանձնահատկությունները, բացահայտել գրողի մտքերի՝ բոլոր ժամանակների համար արդիական հնչեղությունը, օրագրությունների վերաբերյալ ստանալ համակարգված վերլուծական խոսք: Լեո Կամսար գրողին և մարդուն ներկայացնել իր ապրած ժամանակաշրջանի համապատկերում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեո Կամսարի օրագրային արձակը ուսումնասիրելիս կիրառվել են համեմատական, գրապատմական և վերլուծական մեթոդները՝ առաջինները պատմական փաստերը և գրողի խոսքը զուգադրելիս, իսկ վերջինը՝ հիմնվելով անմիջապես օրագրային օրերի /տեքստերի/ վերլուծության վրա:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ

Լեո Կամսարի օրագրերի վերաբերյալ հայ գրականագիտության մեջ մինչև օրս որևէ ծավալուն անդրադարձ չի կատարվել: Մինչ այս՝ գրողի ստեղծագործության մասին անդրադարձները սահմանափակվել են առավելագույնը մեծածավալ հոդվածի շրջանակներում: Ըստ էության, այս աշխատանքը առաջինն է, որտեղ ամբողջականության մեջ քննվում են գրողի օրագրերը: Ամբողջական ասվածը հարաբերական է, քանի որ օրագրերը դեռևս վերծանման և տպագրման փուլում են: Այդուհանդերձ, աշխատանքը անդրադարձ է տպագրվածին՝ հնարավորինս հանգամանորեն: Եվ սա է աշխատանքի նորույթը՝ պայմանավորված վերոհիշյալ հանգամանքով: Գրողի ամբողջ ստեղծագործությունը ևս կարոտ է ուսումնասիրության: Այս աշխատանքը առաջիններից է, սակայն, համոզված ենք՝ այս առումով դեռ կատարվելիք աշխատանք կա՝ պայմանավորված նաև այն հանգամանքով, որ առջևում դեռևս տպագրվելիք օրագրային նյութեր կան:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են նպաստել հայ գրականագիտության մեջ կամսարագիտության զարգացմանը, օգտակար լինել այդ շրջանի գրականությունն ուսումնասիրողներին:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Ս. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նորագույն գրականության բաժնում: Ատենախոսության հիմնադրությունները հրատարակվել են ՀՀ ԲՈՀ-ի կանոնադրությամբ հաստատված գիտական ամսագրերում՝ «Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր» ժողովածուում /Գյումրի, 2012/, «Գրականագիտական հանդես»-ի 2013 թվականի, ինչպես նաև «Գիտական տեղեկագիր» ժողովածուի 2013 /Գյումրի, 2013/, 2014 /Գյումրի, 2014/ թվականների համարներում:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, համապատասխան ներքին տրոհումներ ունեցող երեք գլխից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ ներկայացված է ատենախոսության ուսումնասիրության առարկան, հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, շարադրված են աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները, ընդգծված է գիտական նորույթը: Թվարկված են ատենախոսության թեմային որոշակիորեն առնչվող աշխատությունները: Ներկայացված է ատենախոսության կառուցվածքը՝ յուրաքանչյուր գլխի և ենթագլխի բովանդակության համառոտ շարադրմամբ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՆՉԵՎ ԲՈՆԱՂԱՏՈՒՄ, ՄԻՆՉԵՎ ՄԵԾ ՀՍՈՒՑՈՒՄ /ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐ, «ՄԱՀԱՊՈՒՐԾ ՕՐԱԳԻՐ»/

1.1. «Ազգային ջոջեր». կերպարակերտման առանձնահատկությունները

Լեռ Կամսարը չի կերտում ազգային ջոջերի դիմանկարները՝ ներկայացնելով դրանք մի քանի էջ ծավալով. կամսարյան դիմանկարները սահմանափակվում են մի քանի տողի և կամ թե առավելագույնը մեկ-երկու էջի սահմաններում: Գրողը ստեղծում է զգայական-տեսողական տպավորություն: Առկա է նաև հարցի մյուս կողմը. գրողը և ոչ մեկի նկատմամբ սուբյեկտիվ վերաբերմունք չի արտահայտում: Բոլոր կարծիքները հասարակական հնչեղություն ունեն, և հեղինակը երևան է հանում միայն փաստերը: Գրողի քննադատության թիրախում, այսպիսով, հերթականությամբ հայտնվում են քաղաքական, հեղափոխական գործիչներ, կուսակցականներ, ընդհուպ մինչև մշակույթի ու արվեստի ներկայացուցիչներ: Հեղինակի այս անուններին տված գնահատականները իսկական վրձնահարվածներ են հիշեցնում. երբեմն սեղմ՝ հինգ-վեց տողի սահմաններում, երբեմն՝ փոքր-ինչ ավելի ծավալուն, բայց բոլորն էլ հաստու, խորաբովանդակ և պատկերավոր: Հատկանշական է, որ ոչ մի քննադատություն չի հնչում անձնավորված, կոնկրետ. սա խոսք է՝ ուղղված բոլշևիկյան ամուլ աշխատանքին լծված բոլորին ու յուրաքանչյուրին: Ավելի լայն առումով՝ սա ուղղակի կուսակցության քննադատումն է: Գրողը կերտում է ժամանակի «ազգային ջոջերից» յուրաքանչյուրի և բոլորի դիմագիծը, իսկ իրականում նրանք արհեստական, դիմակավորված էին, քան կար նրանց էության մեջ, և մյուս կողմից էլ, եթե մարդը էությանը այդքան «ճկուն» չլիներ, չէր կարող ժամանակի փոփոխության հետ փոխել նաև սեփական մարդկային դիմագիծը: Կամսարյան հեզմանքը երկսայրի է գրեթե բոլոր տողերում: Գրողն անդրադառնում է նաև հոգևորականներին՝ ունենալով կրոնական հարցերի նկատմամբ իր ուրույն մտտեցումը, թեև հայրը քահանա էր, ինքը՝ Գևորգյան ճեմարանն ավարտած: Հեղինակի կերտած բոլոր կերպարները քաղաքական կտավի վրա են: Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ խոսելու չափազանց շատ նյութ և ներսում կուտակվածը արտահայտելու բազմաթիվ հնարավորություններ կան՝ գրողը կերպարների մի խմբի անդրադառնում է մի քանի անգամ: Իսկ գործիչների մի խմբի էլ այնպես է ներկայացնում, որ կարելի է նրանց բնութագիրը տալ ընդամենը մեկ բառով՝ յուրատեսակ «բացատրական բառարանի» տեսքով: Մեկ այլ դեպքում այս կամ այն գործիչի մասին խոսքը իր բնույթով հիշեցնում է մանրապատում, ուր միախլում են քաղաքականության, մամուլի վերաբերյալ տողերը և այս կամ այն գործիչի դիմանկարները, բնականաբար, կիրառելով երգիծանքի միջոցները: Ուշագրավ է, որ խոսելով

ժամանակի «ազգային ջոջերի» մասին՝ գրողը տալիս է նրանց՝ առավելագույնս ակնառու, բացահայտ և խոսուն դիմանկարները: Բսկ ընթերցողի առջև ակամա հավաքվում է մարդկանց գուցե և ոչ այնքան մեծ խումբ, մարդիկ, որոնք արարել են /կամ ավերել/ այն նույն ժամանակներում, երբ ապրում էր Լեո Կամսարը, ավելին, նրանք ապրել են գրողի կողքին և նրանք ներկայացուցիչներն են մարդկային դժվարին ճակատագրերով հագեցած մի ամբողջ ժամանակաշրջանի՝ գրականության մարդիկ, ղեկավար աշխատողներ, հաճախ հանրաձայնությամբ, երբեմն էլ լրիվ անձանությամբ մարդիկ՝ գոնե հասարակ մահկանացուների և ընթերցողների համար: Եվ սա էլ մի առանձնակի գրավչություն է տալիս գործին այն առումով, որ օգնում է բացահայտել ու լիարժեք դարձնել այն կոլորիտը, որի մեջ էր հեղինակը, ասել է՝ սա թույլ է տալիս լիարժեքորեն պատկերացնել և փաստերով, ակնառու վկայությամբ հասկանալ, որ գրողը շրջապատված է եղել մարդկանցով, իսկ ուսումնասիրել գրողի ստեղծագործությունը առանց այս մարդկանց ներկայության, անմիջական մասնակցության և, ինչ խոսք, նրանց ազդեցության, կարծում ենք՝ թերի կլիներ:

1.2. Գրականությունը և մամուլը իբրև ժամանակաշրջանի հայելի

Լեո Կամսարը չի կարողանում անտարբեր մնալ նաև իրականության այս կողմի նկատմամբ. խոսում է ժամանակի գրական իրադարձությունների մասին՝ ներկայացնելով սեփական ներկայակնակով, ասել է՝ տալով սեփական ոճին բնորոշ անդրադարձներ: Ժամանակ առ ժամանակ նա անդրադառնում է գրականությանը, մամուլին միայն մեկ պատճառով. չէ՛ որ արված կամ չարված, դրվատանքի կամ պարսավանքի արժանի առաջին իրադարձությունները նախ և առաջ արտացոլվում են մամուլում: Ի դեպ, այս առումով գովասանքի այնքան էլ մեծ պաշար չի գործածում, էթե չասենք՝ գովասանքը ընդհանրապես այս գործում տեղ չունի. գրողի մոտ այն իր տեղը վաղուց զիջել է քննադատական խոսքին, ծաղրին ու պարսավանքին: Պետք է նշել, սակայն, որ գրողի մտորումների /էթե չասենք երգիծանքի կամ սուր քննադատության/ թիրախը եղել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը: Չմոռանանք, որ թերթը միտված էր արդարացնելու գործող կառավարության բոլոր նպատակները, ուրեմն և պետք է ձգտեր բարձր պահել իշխող կուսակցության անունը, նրա վարած քաղաքականության նպատակն ու շահը: Այսպես կոչված՝ չորրորդ իշխանությունը առաջին աղբյուրից ճշգրիտ, բայց ոչ երբեք ճշմարտանման լուրեր հաղորդելու, հասարակությանը տրամադրելու համար է ստեղծված: Սակայն իրականությունը պարզում է ճիշտ հակառակը. այդ նույն թերթը, բացի իրականությունը խեղաթյուրելուց, նաև տարածում էր ստահող լուրեր՝ առաջ բերելով ընթերցողների զարմանքն ու զայրույթը: Բսկ ահա գրականության ասպարեզում ծայր է առնում ներգրական պայքար, որի կենտրոնական հարցը նոր գրականության ստեղծման հնարավորության ու նրա հեռանկարների հարցն էր: Հաճախ էին խոսակցություններ լսվում այն մասին, թե նոր գրականությունը զարգացման հեռանկարներ չունի, և Հայաստանում պրոլետարական գրականության ստեղծումը անհնարին է: Լեո Կամսարը խոսում է պրոլետգրողների ոտանավորների հերոսների մասին՝ տալով գրողների պարզ գնահատականը, ինչը բնորոշում է միաժամանակ թե՛ նրանց մտքի ուժը, թե՛ ըստ այդմ էլ՝ ստեղծագործությունների արժեքը: Անհերքելի է փաստը, որ այդ տարիներին իբրև գրողներ գրական ասպարեզում «փայլել» են գրականությունից պատշաճ հեռավորության վրա գտնվող մարդիկ. հեղինակի խոսքը վերաբերում է այս գրողներին: Ժամանակի գրականությունը գրողն այլ անունով է կոչում, այսպես ասած, բուլշևիզմի գրականություն, թեև այս եզրույթն իբրև այդպիսին ոչ մի տեղ չի արտահայտվում, սակայն ակնհայտ է բոլոր էջերի տողատակերում:

1.3. Երկրի արտաքին և ներքին քաղաքական անցուդարձի՝ կամսարյան բնորոշումը: Քաղաքական հենքով աֆորիստիկ մտքերը

Ժամանակի մասին առավել ամբողջական նկարագիր-համապատկեր ստանալու համար պետք է գտնել մի եզր, որն առավել քան «շոշափելի է» և ամուր սյուն է գրողի այս մտքերը վերջիններիս հետ համեմատության մեջ ցույց տալու: Հաստատուն այդ հիմքը, որը, իհարկե, բացարձակ հաստատուն «մեծություն» չէ, բնականաբար, պատմությունն է: Եվ ուրեմն, մի կողմից՝ պատմական անհերքելի ճշմարտություններ, մյուս կողմից՝ նույն իրականության գեղարվեստական բնորոշումը: Հեղինակը այս օրագրի հենց առաջին մի քանի օրերի նշումներում խոսում է «խորհրդային սնդուկից» դուրս աշխարհի մասին՝ Ճապոնիա-Անգլիա-Եգիպտոս հարաբերություններ, Գերմանիա, Չինաստան և այլն, մի խոսքով՝ առավել ընդհանուր դիտակետով է ուսումնասիրվում իրականությունը՝ Խորհրդային Միության, Եվրոպայի և կամ գրեթե ողջ մոլորակի մասշտաբով: Թեկուզ այն փաստը, որ գրողը գլուխը հակել է աշխարհի քարտեզի վրա և խորհում, մտնում է, գալիս է ապացուցելու, որ նրա մտորումների շրջանակը ավելի լայն ու ընդգրկուն է: Սակայն պարզ է նաև այն, որ դրսի աշխարհի վրա լուսամուտը գրողը բացում է խորհրդային՝ ներսի աշխարհի կողմից, և դժվար թե հնարավոր լիներ իրականության համաշխարհային չափումներով դիտարկումը, էթե չլինեին գրողի՝ երկրի ներքին վիճակի մասին քաղաքական պատկերացումները: Լեո Կամսարի ստեղծագործությունն ուսումնասիրելով հենց այս տեսանկյունից՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ պետք է անել պայմանական բաժանումներ՝ գրողի խոհերը իր ապրած պայմանների մասին և աշխարհը՝ գրողի աչքերով: Բոլոր բնորոշումները արված են բաց չթողնելով անգամ թվացյալ մանրուքը: Հեղինակի պատկերավոր խոսքը և ամուր տրամաբանական կապերով ու տեղին, սպանիչ հումորով արտահայտությունները գալիս են իբրև մտքի հանգուցավորման գազաթնակետ տանող կարևոր միջոցներ: Գրողը պատմում է, իր իսկ արտահայտությամբ, «կամացուկ մը», առանց ավելորդությունների, և դիպուկ խոսքը հասնում է թիրախին: Բսկ հեղինակը մեծերի իրավունքով իրադարձությունների զարգացումը տեսնում էր

Ժամանակից առաջ: Միայն իրեն հատուկ մտքի թռչյունով նա նեղ կենցաղային օրինակը հասցնում է քաղաքականին՝ դրանով խոսքը հասցնելով իր նպատակին: Երկրի յուրաքանչյուր իրադարձություն իր հայելային անդրադարձն է գտնում ժողովրդի սոցիալական վիճակի վրա: Եվ գրողի միտքը զարգանում է հետևյալ «աստիճաններով»։ Խոհ՝ դեպի վեր ձգվող սլաքով, սոցիալական վիճակ և կրկին դեպի վեր՝ քաղաքական իրադարձություններ: Յուրաքանչյուր հասարակարգ, պատմական ամեն մի փուլ, որ դեռևս չի հասել իր զարգացման գագաթնակետին, այս կամ այն կերպ մնում է թերի և արժանանում է գրողի համարձակ գրչի քննադատությանը: Երկրի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքական հարաբերությունները /տարանջատումը կրում է խիստ պայմանական բնույթ/ գրողի գրչի տակ ենթարկվում են անթաքույց ծաղր ու ծանակի: Հեղինակի աֆորիզմները միայն ժամանակաշրջանի բնորոշումներ չեն, քանզի դրանց մի մասը լիարժեքորեն վեր է կանգնած ժամանակից և ժամանակային սահմաններ չի ճանաչում. արդիական է բոլոր ժամանակների համար: Ըստ էության, մի պայմանական տարանջատում ևս առկա է. գրողը իմաստախոսքերի շարքում տալիս է ժամանակաշրջանի ամբողջական գնահատականը, սակայն առաջին խմբում ուղղակիորեն նշում է ժամանակի անվանումը, երկրորդում կրկին տրվում է այն, բայց դա զգացվում է ենթատեքստից: Ուրեմն, ասույթների առաջին շարք՝ «Իրերն ու երևույթները՝ իրենց անուններով», երկրորդ շարք՝ «Մտորումներ տողերի մյուս կողմում»: Ընդամենը ընդհատ-ընդհատ հնչող մի քանի միտք, մեկը բացեիբաց, մյուսը՝ ծածկված ոչ թե գաղտնիության քողով, այլ թափանցիկ շղարշով, սակայն միտքը նույնն է, բուն հենքը՝ քաղաքական:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ԱՆՄԵՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՊՈՒԼԻՏԻԶՄ Է...». «ԲԱՆՏԻՍ ՕՐԱԳԻՐԸ»

2.1. *Գրական ճակատագրեր. Լեո Կամսար: Ճանապարհ դեպի մահվան հովիտ*

Լեո Կամսարն իր օրագրություններում, Վալտեր Արամյանն իր «Կոլիմա» /2006թ./ գրքում, Գուրգեն Մահարին աքսորավայրից գրած իր նամակներում և «Ծաղկած փշալարեր» /1989թ./ վիպակում, Վահրամ Ալազանը՝ «Տառապանքի ուղիներով» /1990թ./ հուշագրությունում, Սուրեն Ղազարյանը «Դա չպետք է կրկնվի» /1988թ./, Մկրտիչ Արմենը «Պատվիրեցին հանձնել ձեզ» /1964թ., 2006թ./ գրքերում հայ գրականություն բերեցին փաստեր, որոնք, որքան էլ գեղարվեստականացված, բայց և իրական են: Նրանցից յուրաքանչյուրն ընտրել է փաստերը երևան հանելու իր ուրույն ձևը. մեկը՝ օրագրությամբ, երկրորդը՝ հուշապատումի տեսքով, մի երրորդն էլ՝ արտասովորաբար հումորով: Այս ստեղծագործությունները կարող էին ավելի վաղ երևան գալ, սակայն երբեմն ժամանակներն առավել քան պարտադրող են, և ոչ թե մարդն է ժամանակի տերը, այլ ճիշտ հակառակը. թելադրողը պատմական պահն է: Այժմ կրկին ժամանակի թելադրանքով երբեմնի «արգելված պտուղները» արժանի են հետաքրքրության և, կարևորը, բացահայտման: Անգամ մարդկային մեկ ճակատագիրը կպատմի մի ամբողջ պատմական իրադարձության մասին՝ առանց բառ անգամ ոչ ճիշտ գործածելու մտավախության, քանզի որքան տարբեր են սիբիրականների «ձեռագրերը», այնքան նույնն են նրանց անցած տառապանքի ուղիները. Վորկուտա, Բասարգեչար, Կոլիմա, Բոգուչան, Կրասնոյարսկ, Կուռայ... և բազմաթիվ այլ սառցաստաններ, որոնք միայն աքսորականի շնչով տաքացան: Փաստը դիպուկ է բնութագրում մեծ երգիծաբանը Լեո Կամսարը. այնքան շատ մարդ են աքսորել Սիբիր, որ «բուրդ» է բարձրանում այնտեղից, և աքսորականները, տաքությանը չդիմանալով, բաց են արել Սիբիրի դուռն ու պատուհանը, որ այրեցյալ գոտուց մի փոքր զովություն ներս թափանցի: Լեո Կամսարը, որ ֆելիետոնիստ էր, սովորույթի ուժով ամեն օր պիտի արձագանքեր իրադարձություններին՝ մատը ամուր սեղմած օրվա զարկերակին: Իսկ երբ արդեն նրան արգելում էին արտահայտել մտքերը, նա այդ նույն սովորույթի ուժով «արձագանքում» է իրադարձություններին՝ այս անգամ արդեն այլ կերպ՝ օրագրության տեսքով: Երգիծաբանն օրագրել է նաև աքսորավայրում, սակայն, ցավոք, օրագրային այդ պատահիկները չեն պահպանվել: Իսկ այն, որ նա իրոք գրել է, բավականին ժլատ փաստերով, բայց որոշակիորեն արձանագրված է արդեն 1953-1958թթ. արտագույն օրագրության մեջ: Անխտի բոլորի առջև էլ նույն կամ կրկնակի և եռակի երկար տառապանքի ուղին էր՝ դեպի մահվան հովիտը, ուր ապրում էին կիսամեռ, կիսաթաղ և կամ թե կիսակենդան մարդիկ: «Բանտիս օրագիրը» գրքում Լեո Կամսարը ժամանակ առ ժամանակ տալիս է բանտային մի շարք ընդունված կանոնների բնորոշումը՝ ներկայացնելով փաստացի-պատկերավոր տողերով՝ միաժամանակ խիստ շարժուն պատկերներով: Սրանցից յուրաքանչյուրը հոգեբանական վերլուծության ենթարկելիս պարզ է դառնում այն աուրան, որտեղ ապրում էին մարդիկ, իհարկե, ապրելը միայն ֆիզիկապես գոյություն ունենալու իմաստով: Աշխատել որքան հնարավոր է կորստի և մոռացության մատնել մարդկային դեմքն ու արժանապատվությունը, ոտնակոխ անել ինքնասիրությունը, իսկ դրա համար հնարքներ՝ որքան ասես: Ճամբարային՝ արդեն ավանդական դարձած այդպիսի անթիվ ձևերից բացի, օրեցօր հորինվում էին նորերը, իսկ հաջողության չափանիշը դաժանությունն էր. որքան դաժան, այնքան անգնահատելի: Ինչի ասես որ ընդունակ չէր Ստալին-Բերիա ջարդարար մեքենան, միայն թե հասներ իր նպատակին: Իսկ պատասխանատվություն, միևնույնն է, ոչ ոք չէր կրելու:

2.2. *«Բանտիս օրագիրը» իբրև անմեղության կանխավարկած կամ «Անմեղությունը սպառնալից է...»*

1930-ական թվականների կեսերից, երբ արդեն վերջնականապես ձևավորվել էր անձի պաշտամունքն ու նրա միահեծան իշխանությունը, բռնությունների ու հալածանքների այլքը դարձավ առավել զանգվածային: Պատմական գրականության մեջ իրականությունը ներկայացվում է փաստերի ու թվերի լեզվով մոտ 6250 մարդ՝ միայն 1937-1938 թվականներին: Իրավիճակը ներկայացնում ենք՝ մի կողմից չշեղվելով իրականության պատմական-նկարագրական գծից, մյուս կողմից՝ հիմնվելով գրականության փաստական-գեղարվեստական պատկերների վրա: Մարդորսության մի իսկական պատկեր է ներկայացնում Լեո Կամսարը հենց թեկուզ միայն նրանով, որ երևում է «վեպի» /Լեո Կամսարի «Բանտիս օրագիրը» դիտարկել ենք իբրև վեպ/ հերթական հերոսն ու հեռանում՝ միայն մի կարճ ժամանակ «խաղալով» իր դերը: Իսկ խոսել Լեո Կամսարի ազատագրված հանգամանքների մասին շրջանցելով նրա գործերից մեկը՝ «Մի գտման պատմություն» վերտառությամբ, ուղղակի անհնարին է թվում. այստեղ են հատվում գրողի և նրա ժամանակակիցների հարաբերություններում ինչ-ինչ աղերսներ, և այստեղից է սկիզբ առնում Լեո Կամսար գրողի ու մարդու ներքին և արտաքին, հոգևոր ու ֆիզիկական պայքարը աշխարհի ու իրեն շրջապատողների դեմ: Սա նաև այն գործն է, որտեղ երգիծաբանը, պահպանելով ժանրին բնորոշ առանձնահատկությունները, ներկայացնում է 1931թ. սեփական գտումը գրողների շարքերից /Գրողների միությունից/: Գործը կազմված է առանձին մասերից, որտեղ հեղինակը, գտման արարողությունը բնորոշելով իբրև միջնադարյան հավատաքննություն, և իր դատավարությունը համեմատելով Հիսուսի դատավարության հետ, անդրադառնում է դատավորներին՝ Սիմակ, Բակունց, Չարենց /Լեո Կամսար-Չարենց հարաբերության մասին միայն նշենք, որ երկուսն էլ գտնվում էին պատմության նույն շրջապատույտում և արժանացան նույն ճակատագրին/: Եվ գրողի անդրադարձը այս ամենին ոչ թե քաղաքական երգիծանք է, այլ անդրադարձ երկրի քաղաքական անցուդարձին, այլ խոսքով՝ ժամանակաշրջանի արտահայտությունն է «Բանտիս օրագիրը» գրքում: Օրագիրը ըստ էության վեպ է /ոչ ժանրային իմաստով/՝ վեպին բնորոշ բոլոր կամ գրեթե բոլոր հատկանիշներով: «Բանտիս օրագիրը» գրողի օրագրությունների շարքում ըստ տպագրության թվագրման նախավերջինն է /2010թ./: Եթե օրագրային գրառումների սկիզբը համարվում է «Մահապարծ օրագիրը», որը ներառում է 1925-35թթ., ապա սրան, իբրև տրամաբանական շարունակություն, երևում է արդեն 1935-1936թթ. արտացոլող երկրորդ գիրքը՝ «Բանտիս օրագիրը»: Մյուս կողմից էլ՝ բուն 1930-ականներից է, որ սկիզբ է առնում մեծ երգիծաբանի ողիսականը, որը պիտի ունենար երկարատև ու շարունակական ընթացք, իսկ մեր ընկալումներում պետք է հանդես գար արդեն իբրև կյանքի վեպ: Սա վեպի դասական ընկալումներից թերևս տարբերվում է նրանով, որ բոլոր հերոսները գալիս և գնում են նույն ճանապարհով, անցում են նույն հեռավորությունը, հայտնվում նմանատիպ իրավիճակում և ավարտում իրենց համար նախատեսված դերակատարումը... այս անգամ ոչ մեկ ուղղությամբ, սակայն. կամ մահ՝ բանտում, արքայազնություն, կամ վերադարձ, որ շատ հազվադեպ է պատահում ինքնուրույն մարմնով, հոգով, ճակատագրով /թեև նախ հոգով/, մտքով, ապրելու ու արարելու, սովորական կյանքի հունի մեջ ընկնելու ու ռիթմին համընթաց քայլ գցելու հավատը մարած: Չանձրայի հաճախականությամբ կրկնվող այս հարցերից խուսափելու համար ընտրված լավագույն միջոցը պատրաստի, վաղուց կադապարված ու բազմահազար միավորներով պատճենահանված մեղադրանքն է, որի տակ բազմահազար միավոր ստորագրությունները այնքան էլ շատ ժամանակ չէին խլի: Ահա այստեղից էլ սկսվում է ճանապարհը դեպի մահվան հովիտ:

«Բանտիս օրագիրը» իրապատում վեպ է. իրական են մարդիկ, դեմքերն ու դեպքերը: Եվ դեռ ավելին, ոչ միայն նրանք իրական են, այլև ապրում ու շնչում են այն նույն տարածության ու ժամանակի մեջ, ինչ հեղինակը. նրանք ապրում են կողք կողքի, շնչում նույն՝ բանտի չորս պատերի ներսում թանձրացած-ծանրացած բանտահոտ օդը: Ահա թե ինչով է առաջին հերթին առանձնանում այս օրագրությունը: Օրագրությունը իրականության ու ժամանակի ճշգրիտ պատկերն է. փոքր է չափազանցության բաժինը. գրողը գնահատում է կենսավիճակը պահի ճշգրտությամբ, ակնատես-վկայի աչքերով: Եվ սրան կհակադրվեք գուցե թե այն, որ նա հետո, արդեն բանտի պատերից դուրս ակնարկեր տիրող վիճակի մասին, և գուցե դա այլ արժեք ունենար, քանի որ նաև այլ հոգեկան վիճակում գրված կլինեք: Կոչելով փաստերը իրենց իսկ անուններով և գնահատելով իրականությունը նույն պահի աուրայում՝ նա ոչ միայն զգացել է դրությունը սեփական մաշկի վրա, այլև պատճենում է այն, ավելին, հայելային արտացոլմամբ ներկայացնում է նաև տիրող բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Ասվածը կարելի է ցույց տալ բազմաթիվ օրինակներով: Լեո Կամսարն իր կյանքում երկու անգամ է տեսել «արևի խավարում»՝ թուրքերը զրկեցին նրան հարազատ բնօրրանից, իսկ բոլշևիկները՝ ազատությունից: «Բանտիս օրագիրը» երկրորդի մասին է: Կան բաներ, որ ժամանակը հույժ գաղտնի պահել է պարտադրում, սակայն գաղտնիության վարագույրը արդեն բացված է, ինչի վառ ապացույցը այս գրքում գետնեղված, գիրքը ամբողջացնող /նաև գրողի կենսագրության այդ էջը լրացնող/ գրողի ձեռքակալությունը, Չեկայի հարցաքննությունների արձանագրություններին և բանտի օրագրին վերաբերող մասերն են: Պետք է շեշտել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Լեո Կամսարի օրագրությունները արժանացել են մեծ բախտի՝ գրաքննության մկրատի տակով չեն անցել: 1935թ. թե՛ Չեկայի նկուղում, թե՛ կենտրոնական բանտում Լեո Կամսարը շարունակում էր օրագրել: Բանտում գրելու հնարավորությունը տրված էր բոլորին, որ բան է, թե գիտակցեին իրենց «մեղքը», խոստովանությամբ մեղայական խնդրագրեր հղեին պատժիչ օրգաններին և, ո՞վ գիտե, գուցե թե ներում ստանային ու արժանանային այնքան սպասված ազատությանը: Լեո Կամսարը վերոհիշյալ հնարավորությունը օգտագործեց այլ նպատակով: «Բանտիս օրագիրը» կազմված է երեք տետրերից: Առաջին և երկրորդ տետրերի վրա նշվում են նաև ամսաթվեր, իսկ երրորդն այլևս առանց ամսաթվերի է՝ միայն շաբաթվա օրերով, որի միակ պատճառն այն է, որ գրողը փորձել է պահպանել օրերի հաշիվը. բանտում ժամացույց, օրացույց, անգամ հայելի և այլ այդպիսի իրեր ուղղակի աննախադեպ շքեղություն էին համարվում: Երրորդ տետրն ավարտվում է 1936թ. հունիսի 5-ին: «Բանտիս օրագիրը» ինքնին մի

բաց թղթապանակ է կամ արդեն բացված թղթապանակներից մեկը, որ այսօր դարձել է արժեքավոր գիրք՝ այդ շրջանի իրադարձությունների ռեալ, ապրված իրականության պատկերումով, իրականություն, որը կրում է ընդհանրական բնույթ: Լեո Կամսարի «Բանտիս օրագիրը» գիրքը ասես պատրաստի նյութ է գրողի կյանքի բանտային օրերի պատմությունը էկրանավորելու՝ փաստագրական կամ գեղարվեստական ֆիլմ ստեղծելու համար: Սա իրականությունն է՝ իր ճշգրիտ գնահատականով: Եվ թե՛ համեմատելու լինենք գրողի «Կարմիր օրեր» և «Բանտիս օրագիրը» ժողովածուները զուտ հոգեկան աֆեկտների տեսակետից, պետք է առանձնացնել այն, որ առաջինում կան բաներ, որոնք գրվել են արդեն իբրև հետահայաց մտքեր, իսկ սա, բնականաբար, ունի նաև իր հոգեբանական ազդակները. մի թե՛ միևնույն հոգեբանական ազդեցությունը կկրեն բանտի պատերի ներսում նույն օրվա մասին գրված նոթերը և հետո, մոտ քսան տարի անց, ճիշտ է, կրկին անագատության պայմաններում, թեև գոնե փաստացի ազատ ու անկաշկանդ, կամ որ նույնն է, միայն պայմանական ազատության մեջ գրվածը անցյալի մասին: Գրողը իմաստնացած է, այս է պատճառը, որ օրագրությունները մեկընդմեջ վերածվում են փիլիսոփայական մենախոսության, թեպետ պետք է նշել, որ ամբողջ օրագրությունն է փիլիսոփայություն: «Վեպը» ավարտվում է, երբ բանտարկյալներից վերցվում է թուղթն ու գրիչը՝ հատուկ կարգադրությամբ: Գրողի ժառանգների ջանքերով լույս են տեսել բազմաթիվ արխիվային նյութեր, որոնց մի մասը կցվել է օրագրային այս ժողովածուին՝ իբրև տեղին ու անհրաժեշտ հավելում, իբրև գիրքը ամբողջական դարձնող իրականություն. գաղտնագրեծված է պետական անվտանգության թղթապանակը, սակայն գրքում այն տեղադրված է ոչ ամբողջությամբ:

2.3. Գործ No. 117/4062

Նյութերը քաղված են ՊԱԿ-ի արխիվից և արդեն իսկ «Բանտիս օրագրում» տպագրված փաստաթղթերից: Իսկ բուն փաստական նյութը գրողի պետանվտանգության թղթապանակի պարունակությունն է՝ մասամբ. ըստ ժողովածուն կազմողի՝ սրանց մի մասը այլևս անընթեռնելի է դարձել՝ զոհ գնալով 1946-ի Երևանի ջրհեղեղին: Անշուշտ, փաստական նյութին զուգահեռ՝ այս ամենին գրողի տված գեղարվեստական մեկնաբանություններն են: Թեև օրագրերում Լեո Կամսարը ոչ մի մանրամասնություն չի ներկայացնում իրեն վերագրվող հանցանքների մասին, բայց դրանք ակնհայտորեն երևում են բացված թղթապանակի էջերում: Իսկ հանցանքների շարքը շարունակական է՝ լի լուրջ մեղադրանքներով: Գրողին ներկայացված մեղադրանքներից մեկը իրանական անձնագրի առկայությունն էր, երկրորդը՝ «Պլենար նիստ» պիեսը, մի նամակ՝ հասցեագրված Վարդապետյան Հարությունին, կապը կուսակցության համար օտար տարրերի հետ /Հոփսիսե Մուշեղյան, Վարագդատ Տերոյան, Ներսես Մելիք-Թանգյան/, նաև, որ գրողն ունի ազգայնական հայացքներ, ծանոթների շրջապատում հայտնել է հոռետեսական տրամադրություններ, հիացել հիտլերիզմով: Ահա այս ամենին իր ուրույն անդրադարձն է՝ կատարում Լեո Կամսարը՝ մերթ օրագրային էջերում, մերթ՝ այս կամ այն պաշտոնյային հղած նամակում, մերթ էլ՝ պարզապես իր մենախոսություն-հուշերում՝ ասես կետ առ կետ մեջբերումներ անելով դատարանի որոշման քաղվածքից: Ճիշտ է՝ հետագայում գրողի նկատմամբ հարուցված դատական գործը կարճվեց, այնուամենայնիվ, նա հասցրել էր կորցնել իր կյանքից շուրջ քսան տարի, առողջությունը, բայց ոչ երբեք մարդկային արժանապատվությունն ու իբրև անհատ՝ իրական դեմքը: Լեո Կամսարի հարցաքննությունների փաստաթղթերում հնչում են նաև հայ գրողների, գիտության մեծերի անուններ, որոնց հետ այս կամ այն հարաբերության մեջ է եղել գրողը /Վարագդատ Տերոյան, Ավետիք Բասիկյան, Գուրգեն Մահարի, Վահան Թոթովենց, Վահրամ Ալազան, Մանուկ Աբեղյան, Հրաչյա Աճառյան/: Սա ևս բնական է. չէ՛ որ ժամանակներն էին այդպիսին. կասկածի տակ էին առնվում բոլոր նրանք, ում հետ այս կամ այն կերպ առնչվում էր արդեն իսկ իրենց նշանառության տակ հայտնվածը: Գրողը այս ամենի մասին խոսում է «Բանտիս օրագիրը» գրքում՝ ոչ ամբողջությամբ, բնականաբար, ժամանակ առ ժամանակ նա անդրադարձ է կատարում նաև իրականության այդ կողմին՝ գեղարվեստորեն, պատկերավոր արտահայտություններով ու հետաքրքիր հանգուցալուծումներով: Օրագրում տողեր կան, որոնք ունեն նաև հարուստ ենթատեքստ: «Բանտիս օրագրում» առաջին պլանում բանտարկյալի կենսավիճակն է. ահա թե՛ ինչու Լեո Կամսարի բոլոր մտորումները պտտվում են անարդարության, ազատության ու մարդու՝ մարդ լինելու շուրջ:

2.4. Կերպարակերտման առանձնահատկությունները. ինքնադիմանկար

Մեր կողմից պայմանականորեն իբրև վեպ դիտարկված՝ Լեո Կամսարի «Բանտիս օրագիրը» գրքում ըստ էության պետք է փնտրել-գտնել առաջնայինը, որով կամսարյան կերպարները տարբերվում են կերպարների դասական տիպերից: Եվ ըստ այդմ էլ՝ առաջինը, որի մասին պետք է խոսել, իբրև առանձնահատկություն, նաև՝ տարբերություն, կերպարների իրական լինելն է, քանզի հեղինակը ստացել է կերպարները ոչ թե բնօրինակի վրա «կառուցելով», օրինակը իբրև «հենք» օգտագործելով, այլ օրագրության մեջ ինքը մարդն է, որ ապրում է գրողի հետ կողք կողքի, «հերոսը», որ «գալիս է» ժամանակ առ ժամանակ, սպասում գրողի հետ ու հեռանում կամ «աջ», կամ «ձախ»: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, գրողը երբեք չի հեռանում իրեն բնորոշ մտածելակերպից, գրելու իր ուրույն ոճից: Ովքե՛ր են Լեո Կամսարի հերոսները: Նրանք բոլորն էլ հերոսներ են, իրական հերոսներ, ովքեր միայն ապրելով այդ միջավայրում, հիրավի, արժանի են այդպես կոչվելու: Բնականաբար, որպես առաջնային զծի կերպար ինքը՝ հեղինակն է: Նշենք, որ գրողի հերոսների առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրանք բոլորն էլ կապվում են մեկը մյուսին կամա թե՛ ակամա, եթե անգամ ոչ ուղղակիորեն, ապա անպայման առկա է կապ՝ միջնորդավորված, իսկ կապող օղակը գրողն է, որ «հարևանություն» է անում նրանց հետ: Նրանք, թեև

դիմագծերով, ընտանիքներով, կենսակերպով, կենսափորձով, ի վերջո, հայացքներով ու գաղափարներով տարբեր են, սակայն այս պահին նման են միմյանց իրենց ճակատագրով. նրանց բոլորի ճանապարհները հատվում են պատմության այդ մի կետում: Եթե բանտի ներսում փակված անմեղ մեղավորներին անվանենք դրական կերպարներ, ապա գրողը սրանց հակադրում է ոչ թե դրսի, այլ միայն դռան մյուս կողմում՝ նույն դռան բանալին ձեռքին «կյուլչնիկներին»։ սրանք էլ մարդիկ են, և մեկն ըստ էության է այդ պաշտոնին, մյուսը՝ ելնելով պահի կարևորությունից: Թեև պետք է նշել, որ հեղինակի գրիչը ոչ միշտ է բարեհաճ գտնվել նաև ներսիների նկատմամբ. չէ՞ որ գրողը էությանմբ այդպիսին է. և՛ իբրև երգիծաբան իրերը կոչում է իրենց անուններով, և՛ ամեն մեկին ցույց է տալիս իր իրական դեմքը: Օրագրային այս «հատորը» այլ խոսքով կարելի է անվանել մեկ հատոր կյանքի պատմություն: Մեկ այլ էջում գրողն իրեն է բնութագրում: Նա հաստատականորեն բացառում է այս կյանքում իր ուղղակի դերակատար լինելը. նա միայն իբրև հանդիսատես է աշխարհ եկել: Բայց և նրա՝ հանդիսատեսի աչքը սուր է, ամենատես: Թեև շատ քիչ բան կարող է նրան ստիպել աղմկել, բայց այդ քիչն էլ երկար, համբերատար սպասելուց հետո միայն: Գրողի ինքն իրեն հնարավորին խորությամբ ներկայացնող տողերը, տողեր, որոնք կարող են լինել մի քանի էջ, լիովին թույլ են տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել հեղինակի՝ մարդ-էության, նրա խոհերի ու մտորումների, սկզբունքների ու գաղափարների և, ի վերջո, զգացմունքների ու հոգեկան վիճակի մասին, որը գերակշիռ դեպքերում ենթատեքստում է երևում, այն էլ, պատկերավոր ասած, լացախառն ծիծաղի քողի տակ: Հետաքրքրական այն է, որ գրողը չի խուսափում իր մասին խոսելուց, ինքն իրեն գնահատելուց, ինքնաբացահատումից և ինքնաբացահայտվելուց, թեև օրագրության հենց առաջին առանձնահատկությունն այս է՝ ամեն ինչ բացեբաց գրառել թղթին՝ անկախ այն հանգամանքից՝ ում է վերաբերում խոսքը՝ իրեն, թե՛ մեկ ուրիշին, իսկ առավել ևս իրեն. չէ՞ որ ցանկացած մեկը օրագրի առջև նստում է լիովին ազատված ամեն մի ձևականությունից և պայմանականություններից, անկեղծանում է մաքուր թղթի առջև, ի՞նչ փույթ, թե օրերից մի օր այդ մտքերը հասու կլինեն բոլորին կամ գուցե թե շատերին. դրանք կդառնան ուրիշի՝ ընթերցողի սեփականությունը և տրամաբանորեն ուղղակի կամ անուղղակի ձևով կամբողջացնեն գոյություն ունեցող և դեռևս անգործ պատկերացումները գրողի մասին: Մեկ այլ դիպված է, երբ գրողի դիմացինը անդադար ինքն իրեն վերահսկում է՝ դրական հատկանիշներով երևալու համար: Լեո Կամսարը, սակայն, այս մտավախությունը երբևիցե չի ունեցել: Նրա արտահայտած մտքերը մի օր պիտի հայտնվեն այնտեղ, որտեղ իրենց տեղն էր: Եվ հատկապես պետք է խոսել մի կարևոր հանգամանքի մասին ևս, որը նաև հոգեբանորեն ու փիլիսոփայորեն է բացահայտում բանտում, անազատության մեջ ընդհանրապես գտնվողների վիճակը, մի երևույթ, որը հատկապես բնորոշ է կեցության հենց այս պայմաններում ապրողներին, խոսքը «man»-ի մասին է, որի իշխանությունից դուրս գալու համար, համաձայն էկզիստենցիալիզմի, մարդը պետք է իրեն դնի կյանքի և մահվան սահմանամերձ իրադրության մեջ: Լեո Կամսարը հերքում է այս փաստը՝ սեփական օրինակով ապացուցելով, որ մարդը անգամ այդպիսի վիճակում դուրս չի գալիս բարոյականության՝ ընդհանուրի կողմից ընդունված սկզբունքների սահմաններից. պահպանում է մարդկային դիմագիծը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԼԵՈՒ ԿԱՄՍԱՐԻ «ԿԱՐՄԻՐ ՕՐԵՐ», «ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՄԱՀԱՐԱ» ԵՎ «ՀԱՆՈՑՔ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ

3.1. Ժամանակի առանցքային հարցերը «Կարմիր օրեր» օրագրում. 1953-1958թթ.

1953 թվականին խորհրդային ժողովրդի պատմության մեջ եղավ մի կարևոր իրադարձություն: Հայ իրականությունը ևս, թեև Լեո Կամսարը գրեթե երբեք այդպիսի տարանջատում չի դնում, վերապրեց առաջնորդի մահվանը հաջորդող շրջադարձը: Կամսարյան օրագրությունների շարքը բացում է «Կարմիր օրեր» օրագիրը /2000թ./: Չնայած օրինաչափորեն և տրամաբանորեն 1930-ականների մատչացված անցածների համար 1953 թվականը պետք է համարվեր նոր կյանքի սկիզբ: Թեև համոզված ենք՝ 1953-58 թվականները իբրև օրագրային գրառումներ՝ ամենևին էլ դրանով չի պայմանավորված եղել, այլ, անշուշտ, առավելապես աշխատանքային հանգամանքներով: «Կարմիր օրեր» գրքում մտքերը զարգանում են մի քանի հիմնական ուղղություններով՝ ինքնակենսագրական մանրամասներ, քաղաքական իրադարձություններ նեղ և լայն առումներով, քաղաքական ենթատեքստով աֆորիստիկ մտքեր, գրականություն և ժամանակաշրջան, ժողովրդի սոցիալական վիճակ: Բոլորը փոխկապակցված են, և կարելի է խոսել քաղաքական, գրականության և սոցիալական վիճակի միասնության արտահայտության մասին: Երբեմն սոցիալական և քաղաքական իրակությունների մասին օրագրային գրառումները այնքան են միահյուսված, որ գրեթե հնարավոր չէ հստակ տարանջատում մտցնել սրանց միջև: Իսկ որոշ դեպքերում էլ գրողը օրագրությունը դարձնում է ուղղակի միջոց՝ բնավ էլ ոչ այդ օրվա դեպքերը, իրադարձությունները նշելու համար: Կամսարյան օրագրության այս երեք հատորները՝ «Կարմիր օրեր», «Սոցիալիզմի Մահարա», «Հալոցք» օրագրերը միևնույն համակարգում ընդգրկելը անհրաժեշտություն էր պայմանավորված այն հանգամանքով, որ նախ՝ երեքն էլ բանտ-աքսորի տարիներից հետո ընկած ժամանակաշրջանն են ընդգրկում՝ շոշափելով նույն թեմաները՝ ժամանակային որոշակի հեռավորությամբ, ինչը, սակայն, պատմական իրադարձությունների ընդգրկման առումով այնքան էլ մեծ չէ. չէ՞ որ դարերով չափվող պատմության հետ համեմատած՝ մի տասնամյակի չհասնող շրջանը այնքան էլ մեծ ժամանակաշրջան չի կազմում: Հեշտությամբ կարելի է այս կամ այն նյութի ավելի վաղ վիճակի մասին լիարժեք գաղափար կազմել՝ հայացք

զգելով նախորդ օրագրերին: Նշված երեք գրքերի ընդգրկած շրջանը առաջնորդի մահից հետո ընկած շուրջ 6-7 տարի ժամանակահատվածն է /1953-1960թթ./: Ուստի և այստեղ զգացվում է այն շարժումը, որը անկա է պատմական իրականության մեջ: Ահա թե ինչու կարելի է սա ներկայացնել հետևյալ բնորոշմամբ՝ «նյութը ընթացքի մեջ», ասել է թե՛ այս կամ այն նյութի մասին գրողը խոսել է՝ տալով նրա նկարագիրը ոչ թե՛ «կանգնած», անշարժ, այլ շարժուն վիճակում: Իսկ այսպիսի նյութերի շարքը բազմաթիվ է ու բազմաժանր՝ ժամանակի գրական, քաղաքական դրություն /քաղաքական անցուղարձ/, մամուլ, քաղաքական իրավիճակով պայմանավորված՝ սոցիալական ու դրանով էլ պայմանավորված՝ կենցաղային պայմաններ համեմված ժողովրդական առածներով, ասացվածքներով ու թևավոր խոսքերով, դրան հավելված նաև գրողի խոհերը, որոնք դարձել են ինքնատիպ աֆորիստիկ մտքեր: Այս ամենին իբրև լրացում՝ գալիս են գրողի կյանքի և ստեղծագործության էջերը ամբողջացնող ինքնակենսագրական մտքերը, որոնց մի մասն ունի այլ դիտակետ՝ ներկայից՝ հետահայաց ուղղությամբ:

Ազատությունը հոգու, մտքի, գոյության ու արարման միակ պայմանն է ու ճանապարհը. Լեո Կամսարի օրագրերում ազատության մասին մտքերը բազմաթիվ են, և սա դարձել է գրողի հոգեվիճակը: Ազատությունը կենսակերպ է, վիճակ, և ամեն ինչ բխում է դրանից, ու առանց դրա ուղղակի գոյություն չունի ոչինչ: Չկան ազատության համար ընդգծված կամ գծանշված սահմաններ ճիշտ այնպես, ինչպես չկա սահմանափակում մարդու շնչառության համար, եթե, իհարկե, նախատեսված չլինեն ինչ-ինչ արհեստական պայմաններ: Ահա հենց վերջիններիս ակտիվ գոյությունն է, որ բազում խոչընդոտներ է առաջ բերում, որոնք էլ իրենց հերթին ավելի շատ են զգալ տալիս ազատության պահանջը: Իր բազմաթիվ օրագրություններում գրողն անդրադառնում է այս արժեքին: Իսկ այն իր համար ավելի ուժգին է, եթե շուրջօրոքը անազատությունն է: Հնդհանրապես, ինչ-որ բանի արժեքը առավել ակնառու է, երբ այն դրվում է համեմատության մեջ: Գրողը մեկ իբրև ազատության սիմվոլ բերում է թռչուններին, մեկ՝ կենդանիներին, մեկ էլ՝ մարդկանց: Առաջին երկուսը միայն խորհրդանշաններ են, որոնց առարկայական «միավորը» մարդն է: Գրողն ամեն կերպ փորձում է ցույց տալ, թե որքան կարևոր է մարդկային «բնական պահանջը» բոլոր մարդկային ազատությունները մտքի, խոսքի, կարծիքի, դավանանքի... Ինչպես գրեթե միշտ, նա չտարանջատելով հայ ժողովրդին /ինչ էր սա՞՝ այդ տարիներին բնորոշ ստաճելակերպ՝ իբրև խորհրդային մեծ երկրի քաղաքացու, թե՛ ուղղակի իբրև բոլորի հետ համամիտ լինելու նշան/, ընկալելով Խորհրդային Միությունը իբրև ամբողջություն, տալիս է սուր բնութագրումներ: Եվ մարդկային այդ բնական պահանջը ակամա վերածվում է յուրատեսակ հոգեբանության, անքննելի մի հոգեվիճակի, երբ յուրաքանչյուր խոհ, միտք՝ քնած թե՛ հարթման, գիտակցության և կամ թե՛ ենթագիտակցության շերտերում վերածվում է քարացած մի նստվածքի, և այն իբրև բարձրակետ՝ անհասանելի է: Ահա թե ինչու երագնեում անգամ /Լեո Կամսարը հաճախ է դիմում երագների «մեթոդին»/ գրողը խոսում է ազատության մասին: Լրջորեն և կամ թե՛ կատակով, լոգիզմի և կամ թե՛ ալոզիզմի միջոցով նա արտահայտում է նույն միտքը, ինչը կարելի է դիտարկել իբրև փիլիսոփայական սահմանում: Իսկ այն, որ իրոք օրագրությունները գրողի ինքնատեսակ հոգեվիճակի արտահայտությունն են, առավել քան բացահայտ է: Այդ օրերին ազատության սահմանափակումները պայմանավորված էին ոչ միայն ձեռնաշղթաների առկայությամբ. արգելված էր խոսելը, մտածելը... Ուրեմն պարզ չէ՞ արդյոք, թե ինչ էր նշանակում ազատության ընկալումը: Սա թերևս պետք է դիտարկել երեք տեսանկյուններից՝ իբրև փիլիսոփայական բանաձևում, իշխանությունների կողմից ժողովրդին տրված ազատությունը և ազատության պահանջը՝ իբրև կենսավիճակ: Իշխանությունը ժողովրդին և հատկապես քստրայլներին տվել էր բաղձալի ազատությունը: Սակայն իրականում սա տիրող վիճակի միայն արտաքին, երևութական կողմն էր, բուն իրականությունը այլ էր. չէին համապատասխանում իրականության ձևն ու բովանդակությունը: Հստ էության, բանը գործին չէր հասնում, այլ միայն բավարարվում էին երևույթի խոսքային, «ձառային» մակարդակով: Ահա թե ինչու ամեն ինչ «օդ» էր, որը միայն միտված է դեպի անհայտություն: Երբեմն գրողի մոտ ազատության պահանջը հավասարվում է գոյությանն ընդհանրապես, հասնում է անգամ ծայրահեղության: Նրա կոչերը բնավ էլ անհասցե չեն, ավելին՝ ինչ-որ մեկին ուղղված խոսքը հնչում է իբրև հոետորական հարց, հնչում է ուղիղ ու ճիշտ՝ հասնելով թիրախին, թվում է՝ ավելի ստույգ հասցե չէր էլ կարող բերվել: Գրողի անձնական դրաման հասնում է բարձրակետին. նա «երջանիկ» է: Եվ երջանկության, նաև մարդկային բարձր որակների մասին գրողը ունի սեփական «կշեռքը»: Մարդկային պատիվ, երջանկություն և բազմաթիվ այլ /ճշմարտության, մահվան մասին/ մտքեր կանգնում են նրա ստեղծած բարձր հարթակին: Այդպես գրողն իր ինքնատիպ գաղափարախոսությունն ունի նաև գրողների, ավելի լայն առումով՝ արվեստագետների մասին: Նա հստակ գիտակցում է և պարզորոշ հասկացնում նաև մարդկությանը, որ ամեն ինչ անցողիկ է, և ոչինչ մշտատև չէ. պայքարել պետք է լոկ չմեռնող և չփտող արժեքների համար: Կյանքի ու մահվան հավերժական թեման գրողը կապում է իր ապրած ժամանակաշրջանի, իրականության հետ՝ հավելելով անպայման իր ապրած օրերի իրական գնահատականը: 1953-ի բուն իրադարձությունները ծավալվում են մարտ ամսին: Կատարվում է անսպասելին: Արձագանքները նույնպես անսպասելի են: Այստեղից սկսած՝ գրողը բացահայտում է քաղաքական իրադարձությունների հոսքը պայմանավորված նախ և առաջ երկրի «զլխավորի»՝ «փոփոխությամբ»: Պարտադրված միօրինակությունը կառավարության համար նպատակին հասնելու ուղիներից մեկն էր. որքան քիչ լայն հայացքներ ու ճշմարիտ կարծիքներ, այնքան ավելի հարթ ուղի կառուցվելիք հասարակարգի համար: Եվ ի վերջո գրողը հանգում է բավականին սուր ու դիպուկ բնորոշումների: Ավելորդ է արդեն ասել, որ խոսքը հագեցած է քաղաքական ծաղրով և ժամանակի համար ամենակարևորը՝ բացված են բոլոր արգելված սահմանները: Երկրի քաղաքական իրադարձությունների մասին գրողի կարծիքը այնքան էլ մեծարժեք չէր երևա, եթե դա պայմանավորված լիներ միայն հեղինակի սուբյեկտիվ վերաբերմունքով: Իրականությունը, սակայն, փաստացի այլ բան է ապացուցում. Լեո

Կամսարի ներկայացրած թե՛ քաղաքական, թե՛ այլ երևույթների մասին չընդհատվող շարքը ժամանակի իրական պատկերն է. գրողը միայն դրանք հանձնում է պատմությանը: Հեղինակը դրանց տալիս է իր գրչին հատուկ երանգավորում՝ ապահովելով գործի մեծարժեքությունը: Նա սահուն կերպով առաջ է գնում, իսկ օգտագործված բառաշերտը, որ լցված է թե՛ ժողովրդական բառուբանով, թե՛ քաղաքական՝ ժամանակաշրջանին բնորոշ արտահայտություններով, կենդանի երկխոսություններով, լիովին համապատասխանում է գրողի իր առջև դրված նպատակներին: Մյուս կողմից էլ՝ հեղինակը հաջողությամբ կարողանում է ապահովել և՛ ամուր կապը տարբեր «նյութերի» միջև, երբ դրանք արժարժվում են, ասենք, մեկ կամ մի քանի նախադասությունների շրջանակներում, և՛ պատճառահետևանքային կապերը: Դրանով էլ օրագրի յուրաքանչյուր օրը դառնում է ամբողջական, ընդգրկուն և ավարտուն:

3.2. Կյանքը «Սոցիալիզմի Մահարա»-ում. 1959թ.

Լեո Կամսարի «Սոցիալիզմի Մահարա» ժողովածուն 1959 թվականի արտացոլը-օրագիրն է՝ «Կարմիր օրեր»-ի /1953-1958/ տրամաբանական շարունակությունը: Օրինաչափորեն մարդու կենսակերպն է վերջո ազդում է հոգեբանության վրա, և կամ թե հոգեվիճակն է դառնում կենսակերպ, սակայն պետք է չըջջանցել մարդ-անհատի տեսակը: Այս առումով կարելի է համեմատություն անցկացնել ամենատարբեր վիճակներում գտնվողների համար: Մրան գուգահեռ՝ համեմատենք նախկին բանտարկյալի երկու տարբեր հոգեվիճակները՝ անագատություն՝ բառիս բուն իմաստով և ագատություն՝ բնորոշ միայն այդ ժամանակներին՝ բառիս միայն մակերեսային իմաստով: Այս նույն համեմատությունը գրողն ինքն է անում՝ «փաստերով» ցույց տալով երկու վիճակների ակնհայտ տարբերությունները: Իսկ էլքը իրավիճակից, ըստ գրողի, միայն «ինքնակալանավորումն» է, ասել է թե՛ մեկուսացում սեփական կամքով՝ արտաքին աշխարհի հետ խզելով հնարավոր ու անհնարին բոլոր կապերը, ինքնակալանավորում, որը «վատ է աշխարհիս բոլոր կալանավորություններից», որը ինքնամեկուսացումն է նաև, ներփակվելը: Գրքում գրողը մեկ այլ կարևոր երևույթի էլ է անդրադառնում. հայ ազգի կուսակցական մասնատվածությունը մեկ անգամ չէ, որ բազմաթիվ թեր ու դեմ կարծիքների տեղիք է տվել: Տվյալ դեպքում երեք կուսակցությունները /հնչակյան, դաշնակցական, ռամկավար/ մի «նեղ բանկայում» նույն բանն են պահանջում՝ ագատություն: Գրողը խոսելով Սոցիալիզմի Մահարայում կյանքի և ժողովրդի կյանքի մասին ընդհանրապես՝ հաճախ դիմում է ուժեղ և համարձակ բնութագրումների: Հեղինակի օրագրերին բնորոշ է նաև սեփական անձի մասին մտքերի գործածումը: Արգելված դռները բացելու համար գրողը դիմում է բանալու՝ երազի օգնությամբ՝ իր բառերով փաստելով, թե նախասովետական շրջանում դրա կարիքը չի գգացել, որովհետև արթուն ժամանակ կարողացել է տնօրինել կյանքն իր ուզածի պես: Նշենք, որ երազների հանարանքը նորույթ չէ մեր գրականության մեջ, սակայն Լեո Կամսարի երազներում կատարվում են միայն այն երևույթները, որոնց իրականանալը բացառվում էր քաղաքական այդ պայմաններում: Գրողի բոլոր տողերը իրական աշխարհի երևակումն են, նշանակում է «սայլը տեղից չի շարժվել» կամ շարժվել է գրեթե աննկատելի, քանի որ ակնհայտ փոփոխություն մոտ քառորդ դար անց դեռևս չի նկատվում:

3.3. «Հալոցքը»՝ իբրև ձևային տարիների արտացոլը-օրագիր. 1960թ.

2013 թվականին լրացավ Լեո Կամսարի ծննդյան 125-ամյակը: Այս առիթով գրողի ժառանգների նախաձեռնությամբ տպագրվեց հեղինակի օրագրության հաջորդ ժողովածուն՝ «Հալոցքը», որը «Կարմիր օրեր» օրագրի մեկ պատարիկն է և ներառում է խրուչչովյան հալոցքի մեկ տարին՝ 1960 թվականը: Ժողովածուում գրողի «ուսումնասիրության» օբյեկտը կրկին աշխարհի քաղաքական անցուդարձն է: Նյութը հիմնականում զուտ փաստական է՝ վերցված ժամանակի ռադիոյից /«Ամերիկայի ձայն»/ և մամուլից: Պետք է նշել, որ երգիծաբանի այս օրագիրը համեմատաբար ավելի շատ է փաստական նյութ ընդգրկում, բացակայում են մյուս ժողովածուներում առկա ասացվածքները, փիլիսոփայական ասույթները /երևում են հատուկենտ աֆորիստիկ մտքեր/, հիմնականում բողոքի և հեզնանքի արտահայտություններ են՝ գուցե թե պայմանավորված գրողի տարիքով: Գրքում առանձնանում են գրողի դիմումներն ու նամակները, թեև սրանք առկա են նաև հեղինակի «Կարմիր օրեր» և «Սոցիալիզմի Մահարա» ժողովածուներում, բայց ոչ այդքան մեծ ծավալով: «Հալոցք»-ում ներառված այս գործնական գրությունները կրում են հեղինակի արձակի առանձնահատկությունները, տարբերվում են սովորական գործնական գրություններից, ներկայացնում են գրողի կենսագրության մանրամասները, որոնք դուրս են մնացել օրագրային էջերից: Դիմումները և նամակները հիմնականում նույն բնույթի են՝ աշխատանքի, տպագրվելու, բնակարանի պահանջ՝ ճիշտ է՝ առանց բավարար պատասխան ստանալու ակնկալիքի: Շեշտենք, որ այստեղ նույնպես գործում է գրողի օրագրերին բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը՝ մեկից ավելի թեմաների անդրադառնալը: Այստեղ է, որ գրողը ակամա ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է իրեն շատ հոգեհարազատ մի մարդու, նրա արարքների և իրենց ձևկատագրական հանդիպման վրա: Խոսքը հայ գրող, հրապարակախոս-խմբագիր Սիմեոն Կյուլոյի մասին է, ով կասկածելի հանգամանքներում մահկանացուն կնքել է հյուրանոցի իր համարում՝ Լեո Կամսարի հետ հանդիպումից հետո: Օրագրային ժողովածուի դիմումներն ու նամակները արտացոլում են նամակի և դիմումի ժանրերը որակական նոր տեսանկյունից: Հեղինակի այս գրառումները փաստեր, վավերագրություններ են և բացահայտում են գրողի կենսագրությունը, շահեկանորեն տարբերվում են գործնական գրությունների այս տեսակից: Ավելացնենք միայն, որ կամսարյան գործնական գրությունները արժանի են առավել խորը և հանգամանալից ուսումնասիրության. այն մեր ուշադրության

շրջանակներում եղավ այնքանով, որքանով ներառված էր արդեն տպագրված օրագրային ժողովածուներում, մասամբ նաև՝ արխիվային նյութերում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

✓ Իբրև սկիզբ բոլոր օրագրերի համար «Մահապուրծ օրագիր» ժողովածուն է: Գրողը ամենայն մանրամասնությամբ, ռեալ գույներով ներկայացնում, ապա վերլուծում է 1925-1935 թվականների իրականությունը և պարսավանքի ենթարկում: Կամսարյան օրագրերից մենք առանձնացրել ենք «Բանտիս օրագիրը» ժողովածուն՝ դիտարկելով իբրև վեպ: Բանն այն է, որ սա առավել ամբողջական կերպով է ներկայացնում 1935-36թթ. բանտային օրագրերը: Կերպարները գրողի բանտակիցներն ու բախտակիցներն են: Թեև կարելի էր օրագրային այս ամբողջ հինգհատորյակը համարել վեպ, սակայն ամբողջականության առումով, մեր կարծիքով, բանտային օրերը պատկերող օրագիրն է առավել արժանի այդպես կոչվելու: Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի «Կարմիր օրեր» օրագիրը ծավալի առումով: Այն ամփոփում է 1953-1958 թվականների օրագրությունը՝ մի ամբողջ մեծ ժամանակաշրջան Ստալինի մահից հետո: Իսկ այս օրագրի տրամաբանական շարունակությունը՝ «Սոցիալիզմի Մահարա» և «Հալոցք» օրագրերը նույնպես ամբողջական տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի և իրականության մասին: Իսկ ընդհանրապես բոլոր օրագրերի առանձնահատկությունն այն է, որ սրանք լինելով նաև իբրև վավերագրություններ՝ յուրատեսակ ձևով և առարկայորեն են ներկայացնում ժամանակաշրջանը: Սրանք նաև լինելով մեկը մյուսի օրգանական ու տրամաբանական շարունակությունը, լիարժեքորեն հնարավորություն են տալիս հստակ պատկերացում կազմելու գրողի նշած ժամանակաշրջանի մասին՝ գրեթե օրվա ճշգրտությամբ: Թեև կան էջեր, որոնք գրողը նշել է որոշակի ամսաթվով, սակայն դա սիմվոլիկ բնույթ է ունեցել: Իսկ մեծ մասամբ, օրագրային այս նյութերում պահպանվում է օրվա ճշգրտությունը՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ գրողը լուրերը հաղորդում է՝ վերցնելով ռադիոյից, թերթերից:

✓ Օրագրերը ուրույն քաղաքական մտորումներ են, որոնք տեղ-տեղ հասնում են քաղաքական վերլուծությունների: Սա պայմանավորված է գրողի՝ իրականության ճիշտ ընկալումներով, ինչպես նաև նրա անհատական զարգացածության մակարդակով: Լայն է գրողի օրագրերի ընդգրկումների տրամագիծը. հեղինակը միաժամանակ անդրադառնում է մեկից ավելի թեմաների՝ սեղմ, ընդամենը մի քանի պարբերությամբ: Գրողը խոսքը հաճախ նեղ-անձնականից հասցնում է մինչև մեծ տերությունների միջև հարաբերությունները, խորհրդայնացած Ռուսաստանից մինչև բանկոռայի կրպակները, և առկա են ասես տրամաբանորեն միմյանցից շատ ու շատ հեռու բազմաթիվ կապեր: Սակայն իրականում սա երևույթի միայն թվացյալ կողմն է, որովհետև գրողն իր ասելիքը այնքան սահուն անցումներով է կապում, որ ընթերցողը դա գրեթե չի զգում, իսկ էթե, այնուամենայնիվ, անցումը կտրուկ է և կամ թե թռիչքաձև, ապա ապահովված է կուռ տրամաբանությունը. երբեք միմյանց կապվող նյութերը կամայականորեն չեն ընտրված, այլ մեկը մյուսի օրգանական շարունակությունն է, մեկի միտքը արդեն նախորդի ենթատեքստում է, այնպես որ կապը ուղղակիորեն ապահովված է: Ցանկացած քաղաքական իրավիճակ այս կամ այն կերպ անդրադառնում է երկրի, ուրեմն նաև ժողովրդի սոցիալական վիճակի վրա: Ահա թե ինչու հիմքում ունենալով երկրի, նաև ամբողջ աշխարհի անցուդարձը՝ գրողի խոհերը կամ, որ նույնն է, խոսք ու գրույցը մաքուր թղթի՝ օրագրի հետ, այս կամ այն կերպ ծայր է առնում իբրև առաջին հերթին քաղաքականի մասին խոսք, ապա նաև ստանում սոցիալական բնույթ: Սակայն այս փաստը նկատի առնելով էլ հնարավոր չէ գրողի մտքերի միջև կտրուկ սահմանազատում դնել: Ասվածի վկայությունը խիստ իրական փաստերն են, որոնք բերում են մեն-մի եզրահանգման. երկրի քաղաքական վիճակով է պայմանավորված ժողովրդի գիտակցական մակարդակը: Ընդ որում, «Կարմիր օրերում» ավելի ակնառու է երգիծանքը իր տարբեր դրսևորումներով: Եվ ընդհանրապես, պետք է նշել, որ այն ընդգրկման շրջանակներով տարբերվում է նախ և առաջ հեղինակի «Բանտիս օրագիրը» ժողովածուից: Բնականաբար, սա պայմանավորված է նաև իրավիճակային ինչ-ինչ հանգամանքներով: Գրողի բոլոր օրագրերի համար իբրև հենք քաղաքական մտքերն են, կամ քաղաքական իրադարձությունների մասին նրա խոհերն ու մտորումները, իսկ այդ իրադարձությունների մի մասն էլ գրողի վերլուծական խոսքից առաջ ներկայացվում է գրեթե տառի ճշգրտությամբ, որովհետև այն կամ ռադիոյից այդ պահին հնչածն է, կամ թերթերից բառացի մեջբերումներ են, ուստի պահպանվել է վավերագրական արժեքը: Դրան գումարվում է նաև գրողի վերլուծական խոսքը՝ ակամա երևակելով իրադարձությունների համապատկերը: Հեղինակի օրագրերում բոլոր պետությունները անձնավորված են: Խոսքը վերաբերում է համաշխարհային անցուդարձին ներքաշված պետություններին և քաղաքական ենթատեքստով նյութերի «հերոսներին», ովքեր շարունակ շարժման մեջ են, սա նույնպես հետաքրքիր ու ուշագրավ է դարձնում օրագրային այս էջերը:

✓ Կամսարյան օրագրի օրերը ամփոփ են, ավարտուն, հաճախ սրանք մի-մի նովել են, ինչը ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է գրողի՝ ֆելիետոնիստ լինելու հանգամանքով: Օրագրերում բոլոր օրերի առկայությունը պարտադիր չէ. հեղինակը կարող է մեկ ամսվանից ներառել ընդամենը մեկ օր: Գրողի մոտ օրերը նշելը կրել է գուռ սիմվոլիկ բնույթ: Օրագրի յուրաքանչյուր օրը, որպես օրինաչափություն /չնչին բացառություններով/, ունի ամփոփում՝ բառիս ոչ դասական իմաստով. գրողն օրը ավարտում է բուն ասելիքով, որը քաղաքական հնչեղություն ունի և սուր բնորոշումներով է արտահայտվում: Սրանք հիմնականում առօրյա-կենցաղային իրականության արտացոլումն են՝ իբրև համադրություն կամ հակադրություն օրվա՝ որոշակի

սրության հասած քաղաքական անցուդարձի նկարագրության: Սակայն, պայմանավորված նյութի բովանդակությամբ, կան հաճախակի բացառություններ: «Օրվա» ավարտն է մոտենում, տրվում է այդ օրվա «ամփոփումը»: մեկ, երկու և հաճախ ավելի էջերում գրողը կամաց-կամաց միտքը բերում-հասցնում է տրամաբանական բարձրակետին: Ստացվում է մի տեսակ կշեռք իր երկու նժարներով. ամբողջ էջերի ծավալը և մեկ-երկու տողը հավասար նժարների վրա են: Իսկ գրքում այն ցույց է տրված ընդգծված և առանձնացված ձևով: Ամփոփումները ևս հարուստ են բովանդակությամբ, թեև զբաղեցնում են ընդամենը մի քանի տող:

✓ Լեո Կամսարի բոլոր գործերը համեմված են նաև ասույթներով, աֆորիզմներով, որոնք առավել պայմանավորված են պահի հրատապությամբ, ժամանակաշրջանի նկարագրությամբ: Պայմանականորեն այն անվանել ենք քաղաքական աֆորիզմներ, աֆորիստիկ մտքեր, որոնք գրված են զուտ քաղաքական շնչով, բայց ունեն այն առանձնահատկությունը, որով թերևս թերի են իբրև լիարժեք աֆորիզմ ներկայանալուց, որովհետև միակողմանի են. բացակայում է մյուս կողմը, այսինքն թե՛ միայն պատմականության մեջ այն կարող է արդիական հնչեղություն ունենալ, և նաև սա է այն տարբերությունը, որ առկա է գրողի՝ արդեն «բուն» աֆորիզմների և սրանց միջև. առաջինները արդիական են բոլոր ժամանակների համար: Օրագրերում հնչում են աֆորիստիկ մտքեր, որոնք արժեքավոր դարձնելով գրողի խոսքը, պահպանում են իրենց արդիականությունը բոլոր ժամանակների համար: Այսպես տոների և հիշատակի օրերի մասին, գործագրության մասին, գերեզմանոցների տարածքների խնդրի մասին, կեղծ գիտնականների և նրանց ստացած անարժան կոչումների ու աստիճանների մասին, ծախու մամուլի և պատվերով գրականության մասին: Գրողն ունի իր աշխարհայացքը, աշխարհընկալման ինքնահատուկ ձևը: Այս ամենը իր արտահայտությունն է գտնում նրա փիլիսոփայական խոհերում, որոնք գործերում արտահայտվում են ասույթների, աֆորիստիկ մտածողության տեսքով: Այսպիսի մտքերը գրքերում շատ են: Ուրեմն, գրողին բնորոշ է այսպիսի մտածողությունը, ինչը խոսքը դարձնում է ավելի հյութեղ, ավելի խոր և առավել տեսանելի: Առանձնացնելով այս մտքերը՝ կարելի է ստեղծել Լեո Կամսարի ասույթների առանձին ժողովածու:

✓ Կամսարյան դիմումներն ու նամակները, բնականաբար, պետք է կրեն հեղինակի արձակի ոճական առանձնահատկությունները: Ահա թե ինչու են սրանք տարբերվում սովորական գործնական գրություններից, ինչպես նաև, բացի նշված կենսագրական մանրամասներից, ներկայանում են ուրույն գեղարվեստական ոճով, երգիծական նրբերանգներով ու առանձնահատուկ շեշտադրումներով, բնականաբար, ներկայացնելով ժամանակաշրջանի պատկերը:

✓ Ուշագրավ են գրողի՝ ինքն իրեն ներկայացնող տողերը, մտքերն ու արտահայտությունները. սա ևս նորովի մոտեցում է ինքնաբերորոշիչ և ինչու չէ, ինքնաքննադատական խոսքին:

✓ Գրողի օրագրային ժողովածուներում պահպանվում են նշված արժեքները խիստ անհամաչափորեն: Ընդ որում՝ հեղինակի վերջին ժողովածուները, պայմանավորված առաջին հերթին նրա տարիքով, թեպետ չեն կորցրել հեղինակի գրչին բնորոշ հատկանիշները, սակայն ակնառու չեն իրենց սրությամբ, թեև մտքերը կրկին արդիական են հնչում բոլոր ժամանակների համար:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ

ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1. Լեո Կամսարի քաղաքական երգիծանքը, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2012թ., էջեր 223-226:
2. Լեո Կամսարի օրագրությունները, Գրականագիտական հանդես, ԺԴ, Երևան, 2013թ., էջեր 147-163:
3. Լեո Կամսար. Ուրվագծեր կյանքի և ստեղծագործական ուղու, Գիտական տեղեկագիր, Պրակ Բ, Գյումրի, 2013թ., էջեր 10-21:
4. Ճանապարհ դեպի մահվան հովիտ, Գիտական տեղեկագիր, Պրակ Բ, Գյումրի, 2014թ., էջեր 56-64:

Карине Гамлетовна Мартиросян
Дневниковая проза Лера Камсара

Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 "Армянская литература новейшего периода".

Защита состоится 18-го марта 2016 г., в 12:30, на заседании специализированного совета ВАК 003 по специальности Армянской и зарубежной литературе, действующего при Институте литературы имени М. Абегамяна НАН РА, по адресу: ул. Григора Лусаворича 15, г. Ереван, 0015, Республика Армения.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа - это тщательное изучение дневниковой прозы одного из выдающихся армянских сатириков 20-ого века Лера Камсара /1888-1965/. Впервые в данной работе дневниковые сборники писателя стали материалом для изучения. Была сделана попытка рассмотреть дневники писателя в классифицированной форме: в соответствии с требованиями современной литературы на страницах диссертации дневники Лера Камсара рассматриваются в нескольких аспектах. Изучив ранее изданные литературоведческие исследования /есть только исследования о фельетонах/, и взяв их за основу, в диссертации была сделана попытка дать четкие ответы на вопросы, связанные с дневниками Лера Камсара. Были выдвинуты вопросы, связанные с характерными особенностями дневников, а также была сопоставлена историческая действительность времени и художественная интерпретация всего этого со стороны писателя.

Диссертация состоит из введения, трех глав, имеющих соответствующую внутреннюю разбивку, заключения, списка использованной литературы. В ходе исследования мы пришли к следующим выводам:

✓ В качестве начала для всех дневников выступает сборник «Спасенный от смерти дневник». Писатель всесторонне в реальном свете представляет, анализирует, а далее и осуждает действительность 1925-1935-ых годов. Среди дневников Камсара мы выделили сборник «Мой тюремный дневник», рассматривая его как роман. Дело в том, что этот сборник в более обобщенной форме представляет тюремные дневники 1935-1936-ых годов. Образы в нем - это сокамерники и люди, у которых схожая с его судьбой судьба. Хотя можно было весь этот дневниковый пятитомник считать романом, однако с точки зрения целостности, по нашему мнению, дневник, изображающий тюремные дни, более достоин так называться. Отдельный интерес представляет дневник автора «Красные дни» в плане объема. Он обобщает дневниковые записи 1953-58-ых годов - один большой период после смерти Сталина. И не только это: логическое продолжение этого дневника - дневник «Сахара Социализма» и «Оттепель», также предоставляют нам целостную информацию о времени и действительности. А вообще, особенностью всех дневников писателя является то, что они, будучи документальными произведениями, специфически и предметно описывают эпоху. Эти дневники, являясь органическим и логическим продолжением друг друга, полностью дают возможность иметь четкое представление о времени, отмеченном писателем, даже с точностью дня. Хотя есть страницы, которые автор отметил по датам, но это имеет чисто символический характер. А в большинстве случаев, в этих дневниковых материалах точность по дням сохраняется, исходя из того, что автор сообщает новости, взяв их из радио, газеты.

✓ Эти дневники - своеобразные политические воззрения автора, которые местами становятся политическим анализом. Это обусловлено правильным восприятием действительности со стороны автора, а также уровнем его личностного развития. Очень широк диапазон аспектов дневниковой прозы писателя: автор одновременно обращается к нескольким темам; очень коротко, всего в нескольких абзацах. Очень часто автор переносит разговор с очень личного на отношения между большими территориями, от Советской России к банкоопским киоскам, и есть в его дневниках множество связей и узлов, которые логически весьма далеки друг от друга. Однако это только кажущаяся сторона явления, поскольку писатель сказанное связывает друг с другом такими четкими переходами, что читатель всего этого не замечает, а если даже переход этот резкий или пилотажный, то обязательно обеспечен четкой логикой; связанные между собой темы никогда не выбираются случайно, а являются органическим продолжением друг друга, мысль одной темы уже есть в контексте предыдущей, так что прямая связь уже обеспечена. Любая политическая ситуация так или иначе влияет на социальное положение страны, соответственно и народа. Вот почему, имея в основе обиход страны /также всего мира/, мысли писателя, отраженные на бумаге в виде дневников, превращаются в первую очередь, в политические воззрения, а далее вовсе приобретают социальный характер. Имея в виду это, невозможно дать четкое разграничение мыслей писателя. Свидетельством сказанного являются строго истинные факты, которые приводят только к одному выводу: сознательный уровень народа обусловлен политическим состоянием страны. Причем, в «Красных днях» более отчетлива сатира с разными своими проявлениями. И вообще, нужно отметить, что с точки зрения включенных аспектов, этот дневник, прежде всего, отличается от сборника «Мой тюремный дневник». Естественно, что это обусловлено определенными ситуативными обстоятельствами. Основой для всех дневников писателя служат его политические мысли, точнее его раздумья и взгляды на политические события, а одна часть этих событий представлена перед анализируемым словом автора почти точностью слово в слово, поскольку это либо услышанное на тот момент по радио, либо дословные цитаты из газет, поэтому и сохранена документальная ценность. Ко всему этому добавляется, кстати, проанализированная речь писателя, чем и проявляется анализируемая картина событий. У писателя все государства олицетворены. Речь идет о вовлеченных во всемирный обиход странах и «героях» материалов с политическим контекстом, которые все время находятся в движении, это тоже делает эти дневниковые страницы интересными и занимательными.

✓ Дневниковые дни Камсара обобщенные, законченные, часто это одинарные новеллы и это, по всей вероятности, обусловлено тем, что автор - фельетонист. Наличие всех дней в дневнике - не обязательно: писатель может включить только один день месяца. Именно поэтому, отмечание автором дат носит чисто символический характер. Как правило, каждый день закономерно /с некоторыми редкими исключениями/ имеет обобщение в неклассическом смысле этого слова: писатель завершает день конкретной мыслью, которая имеет политическую звучность и выражается острыми описаниями. Это, в основном, проявления повседневной хозяйственной действительности, сопоставление или противопоставление дня с описанием политического обихода определенной остроты. Однако есть частые исключения, обусловленные содержанием материала. Подходит конец «дня», дается «обобщение» этого дня, в одной, двух, нередко в больших страницах писатель постепенно подводит мысль к логическому концу. Получаются своеобразные весы со

своими чашами. Объем нескольких страниц и одной-двух строчек находятся на равных чашах. А в книге это показано в подчеркнутом и выделенном виде. Обобщения также богаты содержанием, хотя занимают всего несколько строк.

✓ Все работы Лера Камсара обогащены высказываниями, афоризмами, которые больше обусловлены неотложностью минуты, описанием эпохи. Условно мы назвали их политическими афоризмами, которые написаны чисто политическим дыханием, однако имеют ту особенность, которой неполноценны как настоящий афоризм, так как односторонни, иначе говоря, другая сторона, то есть только в историчности они могут иметь актуальное звучание, и именно это является той особенностью, которая есть между ними и «собственно» афоризмами писателя, поскольку последние актуальны во все времена. В дневниках звучат такие афористические мысли, которые делая речь писателя ценной, сохраняют актуальность для всех времен. Например, о праздниках и днях памяти, о безработице, о ненастоящих ученых и полученных ими недостойных званиях и степенях, о продажной прессе и заказной литературе. У писателя свое мировоззрение, своеобразная форма восприятия мира. Все это находит отражение в его философских раздумьях, которые в работах выражаются в форме высказываний, афористического мышления. Таких мыслей в книге множество. Значит писателю свойственно такое мышление, которое делает речь более сочной, более глубокой и осязаемой. Выделяя эти мысли, можно создать отдельный сборник высказываний Лера Камсара.

✓ Заявления и письма Камсара, естественно, должны обладать характерными стилистическими особенностями прозы автора. Вот почему они отличаются от обыкновенных деловых документов, а также кроме отмеченных биографических подробностей, они представлены своеобразным художественным стилем, сатирическими окрасками и особым акцентированием, что естественно представляет картину эпохи.

✓ Примечательны строки, мысли и высказывания, которыми автор представляет самого себя: все это также является новым подходом к самоопиывающей и самокритической речи.

✓ В дневниковых сборниках писателя отмеченные ценности сохраняются очень несоразмерно. Причем, последние сборники писателя, что обусловлено, в первую очередь его возрастом, хотя не потеряли свойственные речи писателя качества, однако не такие уж и выдающиеся с точки зрения своей остроты, хотя и мысли эти всегда актуальны для всех времен.

Karine Hamlet Martirosyan

The diary prose of Ler Kamsar

Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate Philological Sciences, in the speciality of “Armenian literature of the newest period” (Speciality Code 10. 01. 02).

The defense of the dissertation is scheduled for 18 March 2016, at 12:30 pm, at the meeting of the Specialized Council of Armenian and Foreign Literature 003 of the Institute of Literature after M. Abeghyan, NAS RA. Address: 15 Grigor Lusavorich str. 0015, Yerevan, Republic of Armenia.

SUMMARY

The dissertation is the thorough investigation of the diary prose of XX century outstanding Armenian satirist Ler Kamsar /1888-1965/. In this work, for the first time, the writer’s diary digests became the materials for a special investigation. It was tried to investigate the author’s diaries by the classified form according to the requirements of the modern literary criticism. In the dissertation the diaries of Ler Kamsar are investigated through several aspects.

By analyzing the formerly printed literary critical investigations /where exist only surveys concerning the feuillets/ and assuming them as a basis, in the dissertation, all the questions concerning the diaries of Ler Kamsar, were given the possible distinct answers. Here have been arisen questions which are typical to the peculiarities of the writer’s diaries. The historical reality of that time and its artistic commentaries made by the writer were compared to each other.

The dissertation consists of the introduction, the three chapters having the corresponding inner divisions, conclusion and the used reference list. During the investigation we came to the following conclusions:

✓ The digest entitled “The rescued diary” is considered to be the beginning of all the diaries. The writer is presenting thoroughly in real colors the reality of 1925-1935, then analyses and reprimands it. From Kamsar’s diaries we have selected the digest “My prison diary” and observed it as a novel. The point is that it presents the prison diaries of 1935-1936 more completely. The characters are the writer’s co-prisoners and companions of fortune. Though we could consider the writer’s five-volume diaries as a novel, but from the point of view of completeness, in our opinion, the diary depicting the days in the prison is more worthy to be called so. Especially the author’s “Red days” diary is interesting by its volume. It summarizes the chronology of 1953-1958 – a whole time period after Stalin’s death. And not only this fact. The logical continuations of this diary are the diaries entitled “Sahara of Socialism” and “Thaw”, which inform us about the time and the reality as well.

And generally, the peculiarities of all the diaries are that, all of them having been also as documents depict and represent the time substantively and uniquely. These diaries, having been the organic and logical continuation of each other, give an opportunity to have a complete and distinct idea about the time the writer have mentioned - almost by a day precession. Though there are pages in which the writer marked by certain dates, anyway it was symbolic. But mostly, in these diary materials the keeping of a day precision is conditioned by the fact that the writer informs us about the news by taking them from broadcasting and newspapers.

✓ The diaries are also unique political contemplations, which in some cases get to political analyses. It is conditioned by the author's ability of perceiving the reality correctly as well as by his personal development level. And it is not casual that we've touched upon these ideas of the writer separately. The diameter of the writer's diaries' inclusions is wide, as the author touches upon more than one theme simultaneously in a condensed way just in several paragraphs. Very often the writer leads the speech from strictly personal issues to the relations between big states from Soviet Russia up to bankoop kiosks. And it seems that there are lots of ties and knots which are logically more farther from each other. But really it's only the apparent side of the phenomenon, as the writer binds his speech in such smooth and fluent transitions that the reader nearly does not feel it. But even if the transition is abrupt or uneven, the compact logic is secured. The connected materials are never chosen at will, but they are the organic continuation of each other: the one's idea is already in the implication of the previous one, so that the direct connection is secured. Any political situation somehow affects a country, consequently the nation's social condition as well. That's why by having as a base events happening in the country /in the whole world as well/ the writer's meditations that is to say his talks and words to a clean paper -the diary first of all stats as a talk about political life. And then not unwillingly, it is getting a social shape. But even by taking into consideration this fact it is impossible to demarcate abruptly the writer's thoughts. The rigorous real facts witness what is said, which brings to the only conclusion- the conscious level of the population is conditioned by the country's political situation. By the way, the satire with its different manifestations is more vivid in "Red days". And generally it should be mentioned that by its embracing circle first it differs from the author's digest "My prison's diary". Naturally it is conditioned by certain situational conditions as well. For the writer's all diaries as a ground serve political ideas or more precisely his ponderings and thoughts about political events. And the part of the same events, before the writer's analytic word, is presented nearly by a letter's exactness as it is just what is broadcasted or the quotations from the newspaper so that its documentary value is kept. Therefore, to this is added the author's analytical speech, through which involuntary is revealed the analytical picture of the events. The writer personifies all the countries in his works. It refers to those countries which are involved in world events and the "heroes" of materials with political subtext, who are always in action. This fact makes these diary pages interesting and notable too.

✓ The days of Kamsar's diaries are condensed, completed, often each of them is like a novel and this most likely is conditioned by the author's being a feuilleton writer. In the diaries the existence of all the days is not obligatory: the author can imply only one day from one month. So the author marked the days just symbolically. As a rule and regularity each day of a diary /by slight exclusions/ has its own summary but not by the classical meaning of the word: the writer finishes the day by the main say, which has political importance and is expressed in abrupt characterizations. These are mainly the reflections of everyday living reality, which are confronted and contrasted with the description of a day's political events which came up to certain acuteness. But there are frequent exceptions conditioned by the content of the material. When the "day's end comes up, the "summary" of that day is given and in one, two or in more pages step by step the writer brings the sense of meaning to its logical climax. A kind of scale by its two pans comes out - the volume of all the pages are on the one pan of the scale and one or two lines are on the other one - the two pans are equal. But in the book it is underlined and separated. The summaries are also meaningful, though they occupy only several lines.

✓ All the works of Ler Kamsar are flavored with sayings and aphorisms as well, which are more conditioned by the moments' emergency and the time depiction. Conventionally we named them political aphorisms, aphoristic thoughts, which are written in mere political breath, but have the peculiarity, which differs them to be as real aphorisms: as they are unilateral, that's to say the other side is absent and it can have modern importance only in its history. And this is the difference existing between the writer's "original" aphorisms and the above mentioned ones. The first ones are contemporary for all the times. So they are about events and commemoration days, unemployment, about cemeteries' territory problem, false scientists and their unworthy degrees and honors, about the reptile, corrupted press and ordered literature. The writer has his own typical world vision, attitude and ideology. All these find their reflection in his philosophical meditations. And in his works, they are presented by apothegms and through aphoristic way of thinking. The

similar ideas are a lot in the books. So the writer has a typical way of thinking which makes the speech deeper, more succulent and visible. By choosing these ideas we can make a separate digest of Ler Kamsar's dictums.

✓ Kamsar's applications and letters naturally should bear the stylistic peculiarities of the author's prose. That's why they differ from ordinary practical writings. And besides the above mentioned biographical peculiarities, they have their own artistic style, satire nuances and unique accentuation which naturally depict the picture of its time.

✓ The writer's lines representing himself, his thoughts and expressions are prominent and remarkable and this is also new and fresh for self-description and self-criticism.

✓ In the writer's diary collections the mentioned volumes are kept asymmetrically. By the way, the author's last digests though have not lost the peculiarities of the author's pen, they are not prominent by the sharpness of thoughts and ideas and this fact first of all is conditioned by his age. Although, surely the ideas are modern for all the times.

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'Ler Kamsar', written on a light blue background.